

Inhoudsopgave	Blz.
Inleiding	4
1. Normaal autistische fase en Symbiotische fase	6
1.1 Kenmerken van deze fasen	6
1.2 Drama fase gebaseerd op normaal autistische- en symbiotische fase	8
1.3 Werkvormen gebaseerd op normaal autistische- en symbiotische fase	10
1.3.1 Van Top tot Teen	10
1.3.2 Het lieveheersbeestje	12
2. Separatie – individuatie proces	15
3. Fase A: Fase van differentiatie (onderscheid) en de ontwikkeling van het lichaamsgevoel	16
3.1 Kenmerken van deze fasen	16
3.2 Drama fase gebaseerd op fase van differentiatie en de ontwikkeling van het lichaamsgevoel	18
3.3 Werkvormen gebaseerd op fase van differentiatie en de ontwikkeling van het lichaamsgevoel	21
3.3.1 De tent	21
3.3.2 Schminken	23
4. Fase B: Oefenfase	26
4.1 Kenmerken van deze fasen	26
4.2 Drama fase gebaseerd op de oefenfase	29

	Blz.
4.3 Werkvormen gebaseerd op de oefenfase	29
4.3.1 Liedjes zingen	29
4.3.2 Op je hoofd!	31
5. Fase C: Toenaderingsfase	34
5.1 Kenmerken van deze fase	34
5.1.1 Beginnende toenadering	34
5.1.2 Toenaderingscrisis	36
5.1.3 Optimale afstand	39
5.2 Drama fase gebaseerd op toenaderingsfase	40
5.3 Werkvormen gebaseerd op toenaderingsfase	42
5.3.1 Schminken, emoties	42
5.3.2 Verstoppert met knuffels	43
5.3.3 Boerderijdieren	44
5.3.4 Pleisters plakken	45
6. Fase D: fase van consolidatie van de individualiteit en begin van objectconstantie	47
6.1 Kenmerken van deze fasen	47
6.2 Drama fase gebaseerd op de van consolidatie van de individualiteit en begin van objectconstantie	49
6.3 Werkvormen gebaseerd op de van consolidatie van de individualiteit en begin van objectconstantie	51
6.3.1 Etenstijd!	51
	Blz.

6.3.2	Waar is Dribbel?	52
7.	Interventies	54
8.	Liedjes	56
8.1	Liedjes <i>Van Top tot Teen</i>	56
8.1.1	Dit zijn mijn wangetjes	56
8.1.2	Voetje, voetje, voetje, wat ga je doen?	56
8.2	Liedje <i>Het Lieveheersbeestje</i>	57
8.3	Liedje <i>De Tent</i>	57
8.4	Liedjes <i>Liedjes zingen</i>	58
8.4.1	In het land van de witte beer	58
8.4.2	Het liedje van de koe	59
8.4.3	Tien kleine visjes	60
8.4.4	Schaapje, schaaapje, heb je mooie wol?	60
8.4.5	Olifantje in het bos	61
	Bronnenlijst	62

Inleiding

Met dit boek wil ik de dramatherapeuten overtuigen dat dramatherapie mogelijk is bij kinderen met een verstandelijk- en/of meervoudige beperking met een sociaal- emotioneel niveau tussen de 0 en 4 jaar. Per sociaal- emotionele fase is er een fase van de drama ontwikkeling toepasbaar die de sociaal- emotionele ontwikkeling kan stimuleren bij het kind. Er is namelijk ook ontwikkeling die je vanaf je geboorte doormaakt die je tot drama leidt. Deze drama ontwikkeling is dus toepasbaar binnen dramatherapie om de sociaal- emotionele ontwikkeling van het kind te stimuleren. Ik heb zelf een jaar gewerkt met deze doelgroep en aan de hand van de theorie van Margaret Mahler, gebaseerd op de sociaal- emotionele ontwikkeling, en de theorie van Phil Jones, gebaseerd op de drama ontwikkeling, heb ik werkvormen gemaakt die een positieve werking hebben op de sociaal- emotionele ontwikkeling van deze doelgroep.

Per hoofdstuk wordt één fase uit de sociaal- emotionele ontwikkeling behandeld volgens de theorie van Margaret Mahler. Ik sta stil bij de kenmerken van elke fase en leg dit vervolgens in verband met een fase uit de drama ontwikkeling volgens Phil Jones. Ik beëindig elk hoofdstuk met zelf verzonden werkvormen die passen binnen de drama ontwikkeling en het sociaal- emotionele niveau van het kind kan stimuleren.

Ook heb ik een hoofdstuk toegespitst op de interventies binnen dramatherapie die zeer belangrijk zijn binnen dramatherapie met deze doelgroep.

Tot slot eindig ik het boek met inspirerende liedjes die gebruikt kunnen worden met enkele werkvormen die ik verwerkt heb in dit boek.

1. Normaal autistische fase en Symbiotische fase

1.1 Kenmerken van deze fasen

De eerste weken van het kind (0 tot 4/8 weken) wordt de *normaal autistische fase* genoemd. Het kind is in deze fase nog niet in staat het verschil te herkennen tussen prikkels van “binnen” en van “buiten”. Het kind wordt in beslag genomen door de sensaties die vanuit zijn eigen lichaam komen en heeft het geen aandacht voor de buiten-wereld. Het kind brengt het grootste deel van de dag in een half-slapen, half-waken toestand door. Deze fase is dan ook vooral gericht op de eigen lichamelijke ervaring en is reflexmatig van karakter (Freud 1895, 1920): als het kind honger heeft, huilt het; is zijn honger gestild dan valt het weer in slaap. Het fysiologische is dus meer dominant dan het psychologische.

Het kind streeft constant in zijn half-waken naar homeostase; een evenwicht in alle functies van het lichaam. Langzamerhand breekt het autistische ‘schild’ waarin het externe stimuli buiten hield. Vanaf de tweede maand breekt de symbiotische fase aan. Kenmerkend van deze fase is dat het kind ervaart dat het kind en de moeder één zijn. Het kind is namelijk totaal afhankelijk van de zorg van de moeder; de symbiotische partner. De moeder leert de signalen van het kind te herkennen en houdt daar rekening mee. Mahler stelt dat het kind zichzelf met zijn moeder ervaart als een samensmelting, een fusie. De moeder en het kind hebben elkaar nodig en hebben het nodig dat ze elkaar nodig hebben. De onderscheid van het ‘Ik’ en ‘niet-Ik’ is nog niet ontwikkeld bij het kind. Wel leert het kind in deze fase welke

prikkels van “binnen” komen, en van “buiten”. Zo leert het kind de structuur van ruimte, tijd en personen kennen, bijvoorbeeld de veiligheid van zijn bedje (ruimte), een ritme van slapen-wakker zijn (tijd) en de veiligheid, verzorging en liefde van de verzorgers (personen).

Freud spreekt over het ego van het kind, die ontwikkeld wordt door de zorg van de moeder. Basale emoties als zich wel of niet prettig voelen, lust en onlust ontstaan op basis van lichamelijk welbevinden of niet-welbevinden; op tijd voedingen krijgen, rust en verzorging. Daarnaast is het volgens Mahler het vormen van hechting een belangrijk aspect in de sociaal- emotionele ontwikkeling. In het contact met de symbio-tische partner voelt het kind gevoelssensaties over het gehele lichaam, zoals het in de armen liggen van de moeder. Uit onderzoek van Margaret Mahler, Fred Pine en Anni Bergman is ook gebleven hoeveel invloed het vasthouden van het kind is voor de sociaal- emotionele ontwikkeling. Zo wilde een moeder haar armen vrij kunnen houden tijdens de borstvoeding en legde haar kind dus op schoot. Het kind bleef lang zonder glimlach, en wanneer zij dit wel deed, leek hij onspecifiek. Deze onspecifieke glimlach hield aan tot de separatie – individuatie fase en verscheen als andere kinderen waardering of nieuwsgierigheid toonde. Bij een andere moeder waarbij ze het kind flesvoeding gaf maar dicht tegen haar aanhield en tegen het kind lachte en praatte tijdens de borstvoeding, glimlachte het kind specifiek vroeg in de ontwikkeling. Met deze twee duidelijke voorbeelden wil ik aangeven hoe belangrijk het lichaamscontact, en de veiligheid tussen moeder en kind is.

Het contact vanuit het kind met de ouders is in eerste instantie reflexmatig: een beweging is een vervolg van een prikkel. Als de ouders bijvoorbeeld zijn vinger in het handje van het kind legt, omklemt het handje de vinger. Hoewel het een reflex is, ervaren ouders het als contact. Ze reageren erop door het te herhalen of er een variatie in aan te brengen: een eerste aanzet tot contact.

In de symbiotische fase gaat het kind ook steeds meer signalen uitzenden dan alleen huilen. Het kind gaat nu ook aankijken, volgen met de ogen en glimlachen. Later in de fase krijgt het steeds meer karakter, al zijn deze acties nog niet doelbewust. In symbiotische fase zijn deze basale contact vormen nog onspecifiek voor het kind, al zien de ouders het als contact.

1.2 Drama fase gebaseerd op normaal autistische- en symbiotische fase

Jernberg heeft het sensomotorisch spel getypeerd als “beweging door ruimte en het handelen van objecten in de buitenwereld”.

Jernberg heeft onderscheid gemaakt tussen vier stadia van dramatische expressie binnen het sensomotorisch spel waarvan twee van deze stadia toegepast kunnen worden in de normaal autistische- en symbiotische fase:

- **Geluid en beweging**
Eigen lichaam exploreren.
- **Objecten**
Contact met en fysieke verkenning van objecten.

Als ik aan sensomotorisch spel denk, denk ik aan het bewust beleven van sensaties op en door het lichaam. Kenmerkend van de normaal autistische fase is dat het kind alle prikkels van binnen- en buiten het lijf *niet* kan onderscheiden. Een prikkel is in zekere zin ook een sensatie; een (zintuiglijke) gewaarwording. Bij het sensomotorisch spel gaat het binnen deze fase om dat het kind met verschillende prikkels wordt gestimuleerd om zijn eigen lichaam te ontdekken.

Bij de symbiotische fase is kenmerkend dat het kind ervaart dat hij en moeder één zijn. Het kind lijkt in deze fase veel behoefte te hebben aan lichaamsgerichte spelletjes. Dit is de reden dat ik het normaal autistische- en symbiotische fase bij elkaar heb gezet omdat het qua drama werkvorm zoveel overeenkomsten heeft, dat het naar mijn mening lastig was deze twee fases te onderscheiden.

1.3 Werkvormen gebaseerd op normaal autistische- en symbiotische fase

1.3.1 Van Top tot Teen

Benodigdheden

- Massage olie/ Bodylotion

Uitleg

Om deze opdracht te ondersteunen gebruikte ik bij sommige kinderen, die dit cognitief aan kunnen, een boekje. In dit boekje stond een lichaam waar bij stond wat welk lichaamsdeel is. Bij deze kinderen nam ik dan eerst het boekje door. Zo benoemde ik bijvoorbeeld de neus op het plaat en vroeg dan aan het kind *“Waar is de neus van (naam)?”*. Is het kind nog niet in staat het bij zichzelf aan te wijzen of te benoemen, kan jij het aanwijzen en benoemen *“Dit is de neus van (naam)”*. Be-noem het ook bij jezelf, met je eigen naam! Dit om het Ander bewust-zijn te vergroten. Als het boekje uit is kan je de massage olie/bodylotion erbij pakken. Je kan een lichaamsdeel insmeren en masseren. Tijdens het masseren benoem je welk lichaamsdeel je aan het masseren bent en kan je benoemen hoe dat aan het lichaamsdeel voelt. Als je het idee hebt dat het kind geen baat bij een boekje of plaatjes van een lichaam heeft, sla je dit over en kan je beginnen om lichaamsdelen bij elkaar te benoemen. Op een speelse wijze door met je vinger er op te tikken, rondjes op te draaien of bijvoorbeeld aan de oor zachtjes trekken en *“ding dong”* zeggen. Let op: doe deze handelingen als het kind zich veilig bij je voelt, het kan namelijk veel prikkels oproepen en als dit iemand

uitvoert die onveilig is voor het kind kan dit een verkeerde uitwerking hebben. Het kind moet dus gewend aan je zijn en zich vertrouwd bij je voelen. Je kan ook de rollen omdraaien als het kind in staat is jou ook te masseren, en/of bij jou lichaamsdelen aanwijzen. Hier moet het kind wel in zekere zin bewust van een ander zijn, dus dit zou je bijvoorbeeld niet kunnen uitvoeren als het kind sociaal- emotioneel op 2 maanden zit.

Het kan zijn dat het kind massage olie/bodylotion niet fijn vindt. Kies er dan voor om het zonder te doen.

Naast masseren kan je ook liedjes zingen. Zoals “Dit zijn mijn wangetjes” of “voetje, voetje, voetje, wat ga je doen?” Dit kan ondersteunend zijn, veiligheid en rust bieden voor het kind.

Daarnaast is een herhaaldelijke melodie een teken van herkenbaarheid en dus in zekere zin een soort veiligheid. Achterin het boek kun je de teksten van de liedjes vinden. Je bent met deze werkvorm bezig om vooral het Ik bewustzijn te vergroten en zich bewust te laten worden van het lichaam. Daarnaast is het mogelijk om het opbouwen om ook het Ander bewustzijn te vergroten door middel van bij elkaar aan te wijzen.

1.3.2 Het lieveheersbeestje

Deze werkvorm heb ik gekozen om als voorbeeld de handpop, waar ik altijd mee gewerkt heb, het lieveheersbeestje te gebruiken. Dit was de handpop die ik gebruikte voor deze werkvorm vanwege de handigheid dat het een handschoen was met een knuffel erop (dus als je handig met naald en draad bent, is dit gemakkelijk zelf te maken) en dat een felle rode kleur had dus auditief voor het kind ook opviel.

Benodigheden

- Handpop, lieveheersbeestje
- Prikkelarme ruimte
- Een mat/deken om op te zitten/liggen

Uitleg

Het is een kort spel waarin je het Ik besef aan het vergroten bent, en het Ander besef kan stimuleren. Zorg dat je in een rustgevende, prikkelarme ruimte bent, zodat het kind zich goed kan concentreren op zichzelf, de handpop en jij. Het lieveheersbeestje dient zich als focus voor het kind. Door te beginnen met het kneden, kloppen of wrijven van een lichaamsdeel, bijvoorbeeld de hand, kan het kind zich daar op zijn eigen lichaamsdeel en het lieveheersbeestje richten. Het is een sensitieve werkvorm waarbij het belangrijk is dat het kind bewust gaat ervaren wat hem overkomt. Op een speelse manier benader je het kind met het lieveheersbeestje. Dit kan van hoog in de

lucht al dalend naar zijn lichaamsdeel of al kruipend naar zijn lichaamsdelen. Zorg dat het kind ook het lieveheersbeestje ziet, is het kind namelijk in staat het lieveheersbeestje te volgen, zegt dit al veel over de sociaal- emotionele ontwikkeling. Bij het benaderen van het kind en het vervolgens te kneden, kloppen of wrijven zong ik altijd een lied. Dit maakt het meer speelser en kinderen lijken hier ook meer aandacht voor het spel te krijgen. Kneed, klop of wrijf op het ritme van het liedje een lichaamsdeel van het kind en benoem dat lichaamsdeel in het liedje.

Belangrijke observatievragen kunnen zijn: Beleeft het kind dit bewust mee, zoekt hij het lieveheersbeestje op, heeft hij diepe druk nodig of voelt hij het al bij zachtjes strelen? Dit zijn vraagstukken die je in deze opdracht naar voren kunt halen. Sommige kinderen kunnen namelijk op sommige plekken op de lichaam overgevoelig zijn, maar andere plekken onder gevoelig. Hier moet je als therapeut goed rekening mee houden om het kind wel te laten beleven, plezier erin te hebben, maar niet overprikkeld te raken.

Hoe enthousiaster en blijer je het lied zingt en speelt met het lieveheersbeestje, hoe leuker het kind het lijkt te vinden!

Deze opdracht kan je herhalen, om dit om lichaamsbewustzijn gaat en herhaling dan belangrijk is voor de verwerking, maar ook omdat het kind vaak herhaling leuk vindt.

Het lied die ik verzonnen heb bij deze werkvorm staat is ook achterin het boek te vinden.

2. Separatie – individuatie proces

Rond de 4/5 maanden hoort het kind de fase van symbiose voltooid te hebben en zijn de eerste kenmerken te zien van de eerste subfase van separatie – individuatie proces. Mahler heeft deze fase in drie subfases ingedeeld; fase van differentiatie (onderscheid) en de ontwikkeling van het lichaamsgevoel, oefenfase en toenaderingsfase. Per subfase leg ik de kenmerken uit vanuit de theorie van Margaret Mahler, Fred Pine en Anni Bergman. Elke subfase heb ik ingedeeld als fase A, B, C en D en behandel ik per hoofdstuk.

3. Fase A: Fase van differentiatie (onderscheid) en de ontwikkeling van het lichaamsgevoel

3.1 Kenmerken van deze fase

Tijdens de symbiotische fase is het kind bekend met de moederlijke zorg van zijn symbiotische zelf, die geïndiceerd wordt door onspecifieke, sociale lach. In deze fase wordt deze glimlach steeds specifiek. Het wordt een respons naar de moeder toe, wat een cruciaal teken is dat er een specifieke band tussen moeder en kind is ontstaan (Bowly, 1958). Freud zegt dat de interne percepties worden meer fundamenteel en meer fundamenteel dan de externe percepties. Het kind gaat reageren vanuit zijn lichaam en zijn interne organen. Daarnaast leert volgens Jacobson het kind sneller objecten onderscheiden, dan het “zelf” te onderscheiden van de objecten.

In de symbiotische fase was de aandacht innerlijk gericht. In deze fase richt het zich meer buiten het lichaam. Rond de 6 maanden zien we in deze fase dat het kind zich minder vormt naar de moeder; in deze fase voelt het kind zijn eigen lichaam en die van zijn moeder. Het kind gaat hierin onderscheid maken tussen het “zelf” en “niet-zelf”. Door het opstrekken van de moeder af wil het op deze manier het gezicht en het lichaam van de moeder ontdekken. Het prikken in haar ogen, neus, oren, aanraken van haar mond, trekken aan haar haren, grijpen van haar bril zijn kenmerkend voor dit ontdekkend gedrag.

Rond de 7 tot 8 maanden gaat het kind ‘met de rug tegen de moeder’ zitten. Het kind raakt geïnteresseerd in “moeder” en gaat haar

vergelijken met “ander”, het onbekende met het bekende. Het kind lijkt meer bewust te zijn van zichzelf door te exploreren wat *moeder* is; wat voelt, proeft, ruikt lijkt op moeder. Hij vindt ook uit wat niet van moeder is, zoals een bril. Rond de 7 maanden spreken ze ook van *scheidingsangst*: angst als het kind gescheiden wordt van de vertrouwde persoon. Mahler spreekt van twee soorten reacties van het kind naar vreemden toe. Uit observaties blijkt het kind namelijk niet altijd angstig te reageren. Het kind is namelijk ook nieuwsgierig om het ‘nieuwe’ te ontdekken. Als het kind door een vreemde wordt vastgehouden kan het kind, wat Sylvia Brody letterlijk vertaald, “douanecontrole” noemt. Hier bedoelt ze het grondig visueel en tastend exploreren om de vreemde te kunnen onderscheiden van zichzelf. Omdat de moeder bekend is bij het kind, hoeft het kind geen “douanecontrole” uit te voeren, maar voelt hij zich meteen veilig en opgewonden. Mahler benadrukt ook dat een veilig gehecht kind waarbij de symbiotische fase dus goed is voltooid nieuwsgierigheid overheerst, maar een onveilig gehecht kind die de basisveiligheid niet heeft meegekregen uit de symbiotische fase, reageert vaak vanuit angst op vreemden.

In het contact met de ouders gaat het kind steeds meer begrijpen van sociale signalen. Zelf gaat het kind op verschillende manieren huilen om verschillende emoties duidelijk te maken (huilen van angst, woede, pijn), het maakt op verschillende manieren gebruik van oogcontact, stemgeluid en klanken (vragen, opmerken, plezier delen) en gaat wijzen en zwaaien toepassen. Bij een veilig gehecht kind

worden emoties en sociale gedragingen steeds meer verschillend. Gevoel en gedrag sluiten logisch op elkaar aan.

Sommige onveilig gehechte kinderen kunnen daarentegen heel passief zijn in het contact en lijken ongeïnteresseerd in mensen en vaak ook in de wereld om hen heen. Bij andere onveilig gehechte kinderen zijn gedrag en gevoel chaotisch en sluiten niet logisch op elkaar aan, het “klopt” niet. We zien bij hen vaak veel angst en agressie, gericht op de omgeving. Bij kinderen met een verstandelijke- en/of meervoudige beperking zie je vaak dat de interactie aangaan vanuit zichzelf, minder goed is of later pas ontwikkelt.

3.2 Drama fase gebaseerd op fase van differentiatie en de ontwikkeling van het lichaamsgevoel

Volgens Mahler is het kind in deze fase nog steeds dol op lichaamsspelletjes. Zo noemt Mahler het kiekeboe spelletjes als favoriet in deze fase, waar het kind het zich laat overkomen en het dus nog niet zelf kan uitvoeren. Het kind kan, waar de moeder bij is, met leeftijdgenootjes spelen.

In het geval met kinderen met een verstandelijke- en/of meervoudige beperking, kunnen zij spelen onder toezicht met kinderen met hetzelfde sociaal- emotionele niveau. Spelen met materiaal (met name simpel manipuleren, combinatiespel) lijkt het kind ook heerlijke te vinden, sensopatisch spel lijkt ook erg in deze fase aan te slaan.

In de vorige fase heb ik alleen de eerste twee stadia van Jernberg binnen het sensomotorisch spel toegepast. De twee opvolgende

stadia hiervan vind ik toepasselijk binnen de fase van differentiatie en de ontwikkeling van het lichaamsgevoel:

- **Voortbeweging**
Rollen, kruipen, staan, lopen
- **Fysieke relatie**
met een ander

Hoewel de meeste kinderen hier nog niet kan kruipen, staan en lopen in deze fase, passen deze stadia van de drama ontwikkeling wel binnen deze fase. Het kind gaat namelijk onderscheid maken tussen het zelf en niet – zelf. Ook wordt het steeds nieuwsgieriger naar het ‘nieuwe’. Dit geldt ook voor de omgeving, objecten en personen die hij op al tastende wijze exploreert. Deze exploratie kun je binnen dramatherapie stimuleren. Jernberg noemt de volgende punten die je binnen sensomotorisch spel kan uitoefenen;

- Ontwikkelen van de cliënt zijn mogelijkheden met betrekking tot hun omgeving.
- Het ontwikkelen van hun repertoire van respons op de concrete eigenschappen van het object, bijvoorbeeld het verplaatsen van het duwen naar rollen, gooien, vangen.
- Het ontwikkelen van hun relatie aan, en met, anderen uitgedrukt door het gebruik van het object.

Deze punten zijn zeer goede uitgangspunten om binnen dramatherapie aan de slag te gaan binnen de fase van differentiatie (onderscheid) en de ontwikkeling van het lichaamsgevoel. Als therapeut stimuleer je namelijk de behoefte van het kind om te

exploreren in de omgeving, objecten en eventueel ook met jou als therapeut. Hierbij kan het duwen, rollen, gooien en vangen goed zijn voor de motoriek, maar stimuleer je ook gelijk sensaties van het kind. Het kind kan namelijk zelf ook gerold worden, in een kleed bijvoorbeeld. Dit roept allerlei prikkels bij een kind op die voor de één als fijn en ontspannen wordt ervaren of spannend, maar voor sommige kinderen kunnen die prikkels te veel zijn waarvan zij niet in staat zijn dit te kunnen verwerken. In dat geval is het beter om een drama opdracht te doen die voor dat kind minder prikkels oproept. Niet alleen is het belangrijk om het kind in deze fase de omgeving te laten exploreren, het is ook nog steeds van belang het 'zelf' te stimuleren. Ook binnen drama zijn er werkvormen om dit verder te stimuleren.

3.3 Werkvormen gebaseerd op fase van differentiatie en de ontwikkeling van het lichaamsgevoel

3.3.1 De tent

Benodigdheden

- Een groot doek
- Spullen om het doek te vormen als een tent waar je in kan zitten
- Een mat/deken om op te zitten/liggen

Uitleg

De tent is een kleine, persoonlijke ruimte. Dit kan een kind veiligheid bieden, maar het kind kan er ook juist geprikkeld van raken, let dus goed op hoe het kind op deze kleine, persoonlijke ruimte reageert. Je kan het eventueel voorstructureren met het boekje over kamperen. Dit kan je zowel buiten als binnen de tent doen, het ligt eraan wat de behoefte is van het kind. Als je klaar bent met voorlezen, begin dan met het bekijken van de tent, ook dit kan zowel binnen als buiten. Benoem de kleuren, hoe mooi het is en hoe fijn het is om in de tent te zitten. Let hierbij op of samen met jou gaat kijken, hij op een afstand blijft of zelf initiatief neemt, dit zegt namelijk veel over de sociaal- emotionele ontwikkeling.

Eenmaal in de tent kan je het laten regenen en stormen. Het regenen doe je door te tikken op het doek of grond. Reageer verbaasd, “Wat hoor ik nou? Hoor je dat ook?”. Je kan hierbij het liedje zingen “*Het regent, het regent*”. Gaat het kind kijken of het écht regent, blijft het kind in de tent en reageert hij op het geluid, raakt het kind geprikkeld

of wordt het juist ontspannen? Probeer hier ook op in te gaan door te zeggen “Regent het nog?” “Spannend hè?” “Gelukkig zitten we lekker droog in de tent!”.

Het stormen kan je de tent op en neer doen bewegen. Als het kind zich echt veilig voelt kan je de gehele parachute over jullie heen trekken en de parachute op en neer laten bewegen. Dit kan een kind als erg leuk ervaren, maar je moet goed opletten dat het kind er niet overprikkeld door raakt.

Deze werkvorm is om het kind meer bewust te laten worden van omgeving en uit te dagen door te gaan exploreren. In een kleine persoonlijke ruimte kan dit gemakkelijker zijn en kan je het kind stimuleren om ook buiten die kleine ruimte te gaan exploreren. Dit gaat op een speelse wijze, wat het voor een kind veiliger kan maken.

Als een kind zich zo veilig voelt in deze kleine persoonlijke ruimte, en daardoor meer dingen van zichzelf laat zien, kan je ervoor kiezen om andere drama opdrachten in de tent te doen, zoals het spelen met handpoppen.

3.3.2 Schminken

Benodigdheden

- Schmink
- Kwastjes
- Sponsjes
- Bakje water
- Spiegel
- Boekje met voorbeelden van geschminkte kinderen

Uitleg

Schminken, of liever gezegd grimeren, doet veel bij de beleving van het kind. Een natte kwast op je gezicht die kleuren achterlaat is best indrukwekkend. Dit kan verschillende reacties oproepen, maar het is altijd goed om het grimeren uit te proberen met het kind. Dit, omdat ik van mening ben dat je binnen het grimeren de verschillende spanningen goed te sturen zijn, en daarbij je als cliënt ook op een opbouwende manier te werk kan gaan. De opbouwende manier zorgt ervoor dat je kan voorspellen hoe ver te kunnen gaan met het grimeren en het kind dus niet overprikkeld erdoor raakt.

Je kan het grimeren op verschillende manieren bij het kind introduceren. Je zou het met een schminkboekje kunnen doen waar plaatjes in staan hoe je kinderen kan grimeren. Het soort strip van neutraal gezicht naar geschminkt gezicht kan duidelijkheid vormen voor het kind. Benoem hierbij de kleuren, waar het op het gezicht is, maar benoem vooral de veranderingen door het schminken. Ook kan je een foto van het kind uitprinten en daarop een voorbeeld op

tekenen, zoals het kind geschminkt als een clowntje, vlinder of poes. Als je dus een aantal versies maakt, kan je naast het benoemen zoals bij het boekje ook het kind laten kiezen hoe geschminkt te willen worden, als het geschminkt wil worden.

Vraag aan het kind of hij geschminkt wil worden. Zo ja, als wat? Is het kind niet in staat een keuze te maken, kies je voor hem. Benoem telkens waar je op het gezicht gaat schminken, met welke kleur en welke vorm “Ik ga nu op je wang een groot geel rondje schminken”. Vervolgens benoem je hoe het voelt “Oeh, nat hè?” “Dat kriebelt zeker!”. Elke keer als je iets op zijn gezicht hebt gedaan, kijk je samen even in de spiegel en geef je complimenten hoe mooi hij eruit ziet. Benoem weer even de kleur op het lichaamsdeel.

Ook kan het kind jou schminken. Doe, als het kind motorisch niet vaardig genoeg is, i.v.m. veiligheid dit met een sponsje. Doe het voor en laat het kind daarna zijn gang gaan. Kijk ook elke keer in de spiegel en benoem de kleuren op jouw gezicht. Vertel hoe mooi je het vindt! Stel dat het kind het te spannend vindt, kan je het ook op de hand doen, of de hele arm. Roept dat nog te veel prikkels op begin dan met het schilderen van een foto van het kind.

Deze werkvorm staat centraal om het lichaamsbewustzijn te vergroten, en het bewustwording van het “zelf” en “niet-zelf” te vergroten. Kinderen lijken het ook erg leuk te vinden om in de spiegel te kijken, en hierbij zichzelf en de ander te exploreren. Het regelmatig in de spiegel kijken, voelen bij zichzelf, naar de ander kijken via spiegelbeeld en regelrecht en voelen bij de ander is wat in deze fase

veelvuldig voorkomt en je goed kan stimuleren binnen deze werkvorm.

4. Fase B: Oefenfase

4.1 Kenmerken van deze fase

In deze fase begint het kind meer los te komen van de moeder en raakt steeds meer geïnteresseerd in de omgeving. Rond de 9 maanden gaat het kind leren tijgeren, kruipen, zich optrekken, staan, met als hoogtepunt van deze fase het zelfstandig, rechtop los kunnen lopen. Het kind ontwikkelt zich dus zo motorisch dat hij zich letterlijk kan verwijderen van de moeder. Het kind begint in deze fase ook objecten te exploreren die door de moeder wordt aangeboden; luiers, een deken, slabbetje, een speeltje die moeder geeft. Het kind bekijkt het met de ogen en onderzoekt de textuur, de geur en smaak met zijn perceptuele organen; vooral de mond en handen. In deze fase kan een kind zich ook gaan hechten aan een bepaald object; “transitional object”. Dat kan een bepaald knuffeltje zijn, of een lapje waar ze een bepaalde veiligheid uit halen en die ze dus altijd met zich mee dragen.

Het motorisch in staat zijn van het weg kunnen gaan van de moeder heeft veel effect op het kind: in staat zijn om meer te kunnen ontdekken van de wereld om zich heen als individu en het waarnemen, herkennen en genieten van de afstand tussen hemzelf en de moeder. Bij het zelf kunnen lopen zet het kind een eerste stap in de wereld als een onafhankelijk individu. Het kunnen lopen van het kind is een belangrijke fase van de sociaal- emotionele ontwikkeling volgens Mahler. Het kind komt nu buiten de moederwereld waar hij steeds nieuwe dingen ontdekt en zich vol overgave stort op ‘de

nieuwe wereld'. Hendrick (1951) noemt het exploreren van deze nieuwe wereld *pleasure in mastery*; het genieten van zijn eigen grootheid en macht, want zo ervaart het kind zich; machtig.

Hoewel het kind nu durft om van zijn moeder vandaan te gaan, is moeder toch een vaste terugkeerpunt. Moeder is veilig en dus een thuisbasis om af en toe van zijn ontdekkingstochtjes terug te keren. Moeder moet ook in dezelfde ruimte blijven. Een kind kan zich machtig voelen en lijkt wel verliefd op de wereld, maar zodra de moeder uit het zicht is lijkt kind geen interesse meer te hebben in de omgeving en lijken ze in zichzelf terug gekeerd te zijn, dit noemt Mahler "low-keyedness". In deze fase is de veiligheid van de moeder nog steeds belangrijk.

Het kind gaat steeds meer ontdekken van zijn eigen kunnen en oefent herhaaldelijk om zijn eigen vaardigheden en capaciteiten die hij alleen en dus onafhankelijk kan uitvoeren. Het kiekeboe spelletje waar het kind eerst een passieve rol in speelde, wordt nu een actieve rol; het zelf uitvoeren van het spelletje. Rond de twaalf maanden speelt het kind niet alleen met de verzorgers, maar door het aangaan van interactie en dat begrijpen, gaat het ook steeds meer met zijn leeftijdsgenootjes spelen. Daarentegen kan een onveilig gehecht kind nog niet met de omgeving buiten moeders aanwezigheid spelen.

Kinderen met een verstandelijke- en/of meervoudige beperking die de eerste stappen nemen, lijken hier zich volop op te focussen; alsof de motorische ontwikkeling even voor alles ligt. Toch is het juist in deze fase van het kind een belangrijk moment in de sociaal-

emotionele ontwikkeling. Het ontdekt namelijk zijn omgeving op een andere manier dan voorheen en het ontdekt dat het invloed heeft op de buitenwereld.

4.2 Drama fase gebaseerd op oefenfase

In de oefenfase is het kind in staat een volgende stap te nemen in de dramaontwikkeling: Imitatiespel. Bij imitatiespel gaat het om dramatische imitatie. Hier gaat het om gezichts- en lichaamsimitatie en de imitatie van het gebruik van objecten. Ook hier zijn er vier stadia te verdelen waarvan de eerste twee stadia kunnen worden toegepast in de oefenfase:

- **Onmiddellijke imitatie van een gebaar**
- **Onmiddellijke imitatie van een geluid**

Imitatiespel heeft in deze fase als functie dat het kind basis in het Ander - besef legt. Er zijn vele verschillende manieren om imitatiespel toe te passen, maar in deze fase pakken we het nog eenvoudig aan, waarbij vooral de imitatie ligt bij bewegingen en geluiden.

4.3 Werkvormen gebaseerd op oefenfase

4.3.1 Liedjes zingen

Benodigdheden

- Picto's van de liedjes
- De tent
- Spiegel

Uitleg

Deze opdracht kan je met het kind lekker uitleven in het gek doen! Het zijn namelijk allemaal liedjes waarin je een stem kan opzetten:

*“Moeder zei; **ik ga niet mee!**” is een voorbeeld uit tien kleine visjes zwommen naar de zee.*

Ik heb bij benodigdheden de tent erbij gezet, omdat het de concentratie van het kind kan vergroten in een kleine persoonlijke ruimte. Zo kan het kind goed kijken naar jouw gezicht en kan de therapeut en kind ook goed focussen op de spiegel, waarvan de spiegel ook optioneel is; waar het kind het meest behoefte aan heeft.

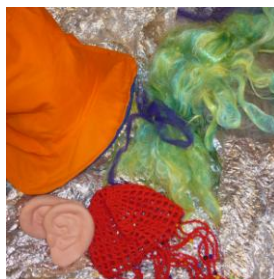
Veel kinderen met een verstandelijke- en meervoudige beperking wordt hun leven gestructureerd door pictogrammen. Dit is een zeer handige methode om het kind duidelijkheid te bieden, wat hen meer rust geeft. Binnen deze werkvorm is het ook zeer handig om pictogrammen te maken per liedje. Het kind weet dan wat er gaat komen en kan kiezen tussen een aantal pictogrammen. Het kind moet de pictogrammen wel leren herkennen, pak daarom zelf één voor één een pictogram, laat het aan het kind zien en zing het bijbehorende liedje erbij. Heb je het idee dat het kind het kan herkennen laat je het kind kiezen welk liedje het wil horen. Bij het zingen van de liedjes is het belangrijk dat je bij bepaalde delen een gekke stem opzet; een hoge/lage stem, harde/zachte stem, snelle/langzame stem. Probeer het bij elk lied anders te doen en belangrijk is dat je dat hetzelfde blijft doen bij elk liedje. Ook kan je hierbij ‘gekke bekken’ trekken. Kijk of het kind de veranderingen hoort en ziet en kijk hoe hij daarop reageert. Deze opdracht is om het Ander besef te vergroten, namelijk vanwege het contact die je zoekt door middel van liedjes zingen. Het samen bewegen op de melodie maken lijken kinderen ook leuk te vinden. Doordat het kind

en therapeut samen bewegen en plezier beleven groeit ook weer het Ander bewustzijn. Daarnaast stimuleer je de ontwikkeling over verschillende emoties door de verschillende intonaties in je stem en de 'gekke bekken'. De spiegel zou ook een makkelijke ingang zijn om elkaar te kunnen bekijken en na te doen. Dit is al imitatie spel, die pas ontwikkelt wordt in de volgende fase, maar het is zeker goed om uit te proberen, zodat het kind gestimuleerd wordt in zijn ontwikkeling. De liedjes die ik gebruikte voor deze opdracht staan achterin het boek.

4.3.2 Op je hoofd!

Benodigheden

- Hoeden
- Pruiken
- Nep oren
- Spiegel

Uitleg

In deze opdracht is er in principe geen voorleesboekje nodig. Is deze behoefte voor deze vorm van voorstructurering bij het kind zijn er wel hele leuke boekjes op internet te vinden die over verkleden verkrijgbaar zijn. Zo vind ik persoonlijk *Ik verkleed me* van Frank Daenen erg geschikt. Het benoemen van het verkleden is hier erg belangrijk, dat het dus een kind is die andere kleren aantrekt en dan net lijkt op iets anders.

Met deze werkvorm is het zeker verkleden, maar dan alleen nog rond en op het gezicht. Zorg ervoor dat je elkaar goed kan zien in de spiegel, zodat als jij of het kind een hoed/pruik/oor opdoet, je jezelf, het kind of elkaar goed kan bekijken. Benoem wat je op je hoofd hebt, of wát je op je hoofd hebt. Benoem hoe je het eruit vind zien en probeer dit ook in je lichaamstaal te laten zien, probeer dit ook eens te vergroten en kijk of het kind in staat is dit gedrag na te doen. Ook kan je het kind imiteren en zijn gedrag uitvergroten. Als het kind zich bewust dat jij hem nadoet, kan het kind stoppen met zijn bewegingen of geluiden of juist van alles gaan doen om te kijken of jij dat allemaal na gaat doen. In het eerste geval kan het zijn dat het kind het spannend vind, het niet begrijpt of zich onveilig voelt. Het is dan aan te raden een stap terug te nemen en het te houden op elkaar te exploreren. In het tweede geval is het kind dus in staat imitatie spel te doen en lijkt het kind er plezier in te beleven.

Ook is het leuk bij elkaar iets op het hoofd te doen om vervolgens samen in de spiegel te kijken. Hoe enthousiaster je reageert, hoe leuker het kind het vind. Probeer samen met het kind gekke bekken te trekken in de spiegel, of naar elkaar (tong uitsteken bijvoorbeeld). Kijk goed hoe het kind reageert op de verandering; Is hij verrast, schrikt hij, lijkt hij het leuk te vinden? Ook dit kun je benoemen; “Nou ja! Dat is gek!”, “Spannend hè?”, “Leuk hè?”. Het is belangrijk om die reacties te benoemen, want het is goed voor het kind om daar bewust van te worden.

5. Fase C: Toenaderingsfase

5.1 Kenmerken van deze fase

In de toenaderingsfase ontwikkelt het kind zich tot een eigen individu. Hij groeit in zijn cognitieve ontwikkeling en zijn differentiatie in zijn emotionele ontwikkeling en zijn bewustzijn van separatie groeit. Toch heeft het kind de wens om zijn nieuwe vaardigheden te delen met de moeder. Vanwege deze behoefte voor hechtheid noemt Mahler deze subfase de *toenaderingsfase*. Ze heeft deze subfase in drie ook weer opgedeeld in drie subfases:

De beginnende toenadering, toenaderingscrisis en de optimale afstand. Per subfase zal ik de kenmerken ervan toelichten.

5.1.1 Beginnende toenadering

Rond de 15 maanden treedt er een belangrijke verandering op in de manier waarop het kind zijn relatie met de moeder tot nu toe beleefd. Tijdens de oefenfase was de moeder de “thuisbasis” van het kind waar het kind zich “bijtankt” wanneer het moe of zich verveelt voelt. Het kind had geleerd dat er een lichamelijke grens is tussen hem en zijn moeder, maar het beseft nog niet dat moeder niet alleen een eigen lichaam heeft maar ook een persoon is met eigen emoties en een eigen mening. Dit besef breekt rond de 15de maand door; een nieuwe stap in het separatieproces. Het Ik-besef en het Ander-besef gaat groeien. Het belangrijkste gedrag van het kind is dat het continue dingen brengt naar de moeder en haar schoot vult met spulletjes die hij vindt in zijn ontdekkingstochtjes. Die spulletjes zijn allemaal interessant voor hem, maar de meest emotionele

investering ligt in het delen met de moeder. Het plezier ligt nu bij de interactie met de moeder; het kind is aangevend bij moeder, met woordjes, geluidjes of gebaren dat hij wenst dat moeder zich interesseert in zijn “vondsten” en meewerkt met het kind in plezier daarin.

Langzamerhand gaat het exploreren van de wereld naar het uitbreiden van de sociale interactie. Kiekeboe spelletjes en imitatiespelletjes worden favoriete spelletjes bij het kind. Niet alleen ontdekt het kind in deze fase dat moeder een eigen individu is, ook andere kinderen krijgen voor het kind een afzonderlijk bestaan; hetzelfde zijn maar toch verschillend van zichzelf.

Het kind ervaart zijn lichaam als eigendom van zichzelf en wil de baas zijn over zijn eigen lichaam. Het kind vindt het dus niet meer fijn om “behandeld” te worden; zoals het neergelegd worden om verschoond te worden. Het “Nee!” gedrag wordt dus in deze fase vaker gezien.

Het verlangen van het kind om autonomie uit te breiden is niet alleen tot uitdrukking gekomen in het negativisme in de richting van moeder en anderen, maar heeft ook geleid tot een uitbreiding van de moeder-kind wereld: Vader wordt nu ook als een belangrijk persoon gezien. Vader, zat daarvoor nog in een hele andere categorie voor het kind dan moeder.

Waar we bij de oefenfase zagen dat het kind “low-keyedness” vertoonde bij de afwezigheid bij moeder, zien we nu in deze fase dat het kind meer onrustig wordt en bij het bewustzijn van de scheiding

het als effect heeft op het kind dat het emotioneel of verdrietig wordt. Dit zie je vooral in het begin van deze fase, later kan het kind beter omgaan met de scheiding van de moeder, omdat het leert dat moeder ook weer terugkomt.

Het woord “hallo” is in deze fase heel belangrijk, het betekent het begin van het aangaan van contact.

5.1.2 Toenaderingscrisis

Rond de 18 maanden lijkt het kind steeds meer naar autonomie te streven. Conflicten die aan de ene kant lijken te komen door het verlangen naar gescheiden, grootheid en almachtig en aan de andere kant dat de moeder op wonderlijke wijze de wensen van het kind vervult zonder zich te hoeven realiseren dat de hulp eigenlijk van buiten komt. Er is dus een conflict gevoel van het alles zelf willen doen (separatie en individuatie) en dingen niet zelf kunnen en dus vast vastklampen aan moeder en weer afwijzen van moeder.

In deze fase gaan het kind langzamerhand om met zijn emoties. In de vorige fase waren ze zag je de rusteloosheid of hyperactiviteit en nu zien we andere vormen van het omgaan met emoties:

Verlegenheid. In deze fase zien we dat bij een nieuw persoon, vooral bij mensen vanaf de *buitenwereld*, reageert het kind verlegen. We zien dan vaak dat het kind “vlucht” naar moeder, of bij haar schuilt. Ook zie je in deze fase veel *twijfelingen* terug; het niet kunnen besluiten wat te doen. Het conflictgevoel van vastklampen aan moeder en weer afwijzen bijvoorbeeld of het niet weten wat te willen doen. *Driftbuien* zien we veel terug in deze fase.

Het kind kan echt *trots* zijn als het lukt iets zelf te kunnen doen. Ook kan het intens *verdrietig* zijn als dat niet lukt en *boos* en *teleurgesteld* in moeder omdat hij zo geconfronteerd wordt met het emotioneel loslaten van moeder in zijn streven naar autonomie, terwijl hij feitelijk nog veel minder kan dan hij zou willen.

Daarnaast ontwikkelt het kind ook beginnende *empathie*, inlevingsvermogen. Mahler noemt een voorbeeld bij een kind Teddy die als reactie agressief werd bij het horen van een ander kind huilen. Hij leek er niet goed tegen te kunnen om ander kind te horen huilen. Het was niet altijd het geval dat hij hierop agressief reageerde; andere keren liet hij wel sympathie zien voor de emoties van andere kinderen.

Tijdens de toenaderingscrisis, tussen de 18 en 21 maanden, zijn alle kinderen bewust van (en soms ook zeer gevoelig) waar moeder is en wanneer zij afwezig is in de ruimte. Volgens Mahler lijkt het kind in het algemeen het passief gezien niet leuk te vinden “achtergelaten” te worden. Als reactie klampt het kind zich vast aan moeder.

Vaak, tijdens deze intense emotionele *angst* na achtergelaten te zijn, wil het kind zich hechten aan iemand anders; op iemands schoot zitten bijvoorbeeld. Het gescheiden zijn van moeder kan zich uiten in verschillende vormen; Het kind kan de persoon ook afbeelden als de “slechte moeder” en kan dan niks goed doen bij het kind, en lijkt sacherijnig te zijn.

Als moeder dan terugkomt kan er ook verschillende reacties zijn; zo kan het kind zijn moeder groeten met “Wat heb je mij

meegebracht?”, boos zijn op de moeder, teleurgesteld en andere negatieve reacties. Maar ook kan het kind bij het zien van moeder zo snel mogelijk naar haar terugkeren, en de andere persoon die voor “de goede symbiotische moeder” een rol speelde, achterlaten. Vervolgens zou het kind de moeder ook kunnen vermijden. Een andere reactie van het kind is dat het kind naar haar toegaat, maar dan meteen zich afwend van moeder. In deze fase zie je ook hier in een conflictgevoel hoe op de afwezigheid en terugkomst van moeder te reageren.

Bij kinderen met een verstandelijke- en meervoudige beperking lijkt het moeilijk te zijn voor hen om door deze fase heen te komen; de basis van de vorige fasen is mogelijk niet sterk genoeg en kunnen ze vanuit hun beperking problemen hebben met het zelf structureren en reguleren van emoties. Op deze manier dreigen ze verstrikt te raken in dit separatie – individuatie proces of lijken er heel chaotisch van te worden. Een duidelijk onderscheid tussen Ik en Ander wordt bij hen bemoeilijkt.

5.1.3 Optimale afstand

Bij de leeftijd van 21 maanden neemt de crisis van toenadering af. Het schreeuwen om de almachtige controle, de extreme periodes van verlatingsangst, de afwisseling van eisen voor nabijheid en voor autonomie zakken in deze weg. Tenminste voor een tijdje, omdat het lijkt dat bij elk kind nog een keer de optimale afstand bij moeder weer te vinden, de afstand waar het kind het beste in kan functioneren.

Het groeien van individualisatie die het mogelijk lijkt te maken om op grotere afstand te kunnen functioneren, zonder moeders fysieke aanwezigheid, maken het volgende mogelijk:

1. *De taalontwikkeling*: Het kind kan dingen benoemen, verlangen kenbaar maken door het te zeggen en iets kunnen vertellen geeft het kind grotere controle over zijn omgeving. Het persoonlijke voornaamwoord “Ik” kan het kind ook steeds vaker toepassen. Later zal hij ook “jij” kunnen zeggen. Het kind kan vanaf nu ook mensen herkennen op foto’s en kan de personen op de foto ook benoemen.
2. *Het internalisering proces*: Het kind gaat zich het positieve van zijn ouders eigen maken, dat wil zeggen, vooral hun liefde en contact en gaat zich ook hun regels en eisen eigen maken: wat hij eerder ervaren heeft als “mag niet van mama”, gaat hij nu ervaren als “dat hoort niet”.
3. *De spelontwikkeling*: Het kind ontwikkelt zich in het kunnen uiten van wensen en fantasieën door middel van symbolisch spel. Ook gaat het kind spel gebruiken om vaardigheden te verwerven, zoals tekenen, verven en kleien.

Rond de 23 maanden lijkt het erop dat het vermogen om te gaan met separatie, alsook met de werkelijke fysieke scheiding, afhankelijk is van de geschiedenis van moeder – kind relatie, alsmede over de huidige toestand; het is zeker minder fase specifiek. Elk kind heeft rond deze tijd zijn eigen karakteristieke manieren van omgaan behaald.

Mahler geeft aan dat de ontdekking van de anatomische seksuele verschillen soms al in de zestiende of zeventiende maand kan ontstaan, maar meestal gebeurt dit rond de twintigste of eenentwintigste maand. De ontdekking bij een jongen van zijn eigen penis wordt meestal eerder ontdekt, soms zelfs al in het eerste jaar van zijn leven. Er vindt meestal ook een herontdekking plaats als een jongen kan staan, omdat hij het dan een geheel ander perspectief ervaart.

5.2 Drama fase gebaseerd op toenaderingsfase

In de toenaderingsfase gebeurt er erg veel in de sociaal- emotionele ontwikkeling. In drama is het kind dus ook steeds meer in staat uit te voeren. De imitatie fase wordt meer uitgebreid. Het kind ontwikkelt zich van een basale manier geluiden en gebaren te imiteren naar meer gespecificeerde en de volgende twee stadia van imitatie fase gaat het kind ook ontwikkelen:

- **Onmiddellijke imitatie van een gebaar**
- **Onmiddellijke imitatie van een geluid**
- **Onmiddellijke imitatie van gezichtsuitdrukkingen**
- **Onmiddellijke imitatie van beweging of objecten**

Imitatiespel heeft als functie dat de cliënt expressiemogelijkheden kan uitbreiden en het Ik- en Ander - besef wordt hierbij gestimuleerd. Het bewust worden hoe emoties te uiten of te herkennen kan gestimuleerd worden met imitatie van gezichtuitdrukkingen of imitatie van bewegingen.

In de laatste fase van Optimale afstand zien we beginnend doen-alsof spel. Je ziet dagelijkse rituelen gespeeld worden door het kind: het doen-alsof slapen gaan, telefoneren of het reizen. Dit is de volgende fase van de drama ontwikkeling. In deze fase zie je de eerste twee stadia naar voren komen die je binnen dramatherapie kan toepassen:

- **Objecten krijgen een andere functie, of worden als een ander object gebruikt**
(bijvoorbeeld: een hoopje zand is een taartje)
- **Enkele rituele kunnen na spelen**
(bijvoorbeeld: doen alsof graven, slapen, of drinken)

Het kind laat in deze fase zijn vaardigheden zien; 'kijk wat ik allemaal kan!'. Het bewijzen van autonomie komt terug in het doen-alsof spel. Door het doen-alsof kan het kind ook zijn vaardigheden oefenen en uitproberen, iets wat je als drama therapeut goed kan toepassen om de sociaal- emotionele ontwikkeling te stimuleren.

5.3 Werkvormen gebaseerd op toenaderingsfase

5.3.1 Schminken, emoties

Benodigdheden

- Schmink
- Kwastjes
- Sponsjes
- Bakje water
- Spiegel
- Foto's van emoties

Uitleg

Dit is een vervolg opdracht op het schminken. Ik koos ervoor om drie foto's van verschillende emoties te tonen aan het kind. Dit omdat er wel keuze moet zijn, maar niet te veel, want dat kan lastig zijn voor het kind. Ik koos in de meeste gevallen voor de emoties blij, verdrietig en boos. Neem de foto's met het kind door, benoem de emotie en doe diegene van de foto ook na. Ik gebruikte zelf ook een foto waar twee kinderen geschminkt waren als blij clowntjes. Dit is een makkelijke stap naar het schminken.

Geef het kind de keuze of hij als een blij-, verdrietig- of boos clowntje geschminkt wil worden. Ook hier doe je hetzelfde als bij de andere opdracht schminken. Je benoemt de kleur en waar je het gaat schminken en vervolgens benoem je hoe het voelt. Je kan er voor kiezen om vaker in de spiegel te kijken, of alleen als je klaar bent met schminken. In het kijken van de spiegel geef je complimenten en benoem je de emotie; "Wat een boze clown ben jij!". Kijk ook of het

kind in staat is deze emotie te imiteren. Doet hij dit uit zichzelf, doet hij het als je het hem vraagt of is hij nog niet in staat dit uit te voeren?

Deze opdracht is om het kind bewust te maken van emoties, hoe dat zich uit in het gezicht. Het is ook tevens een beginnend doen - alsof spel.

5.3.2 Verstoppertje met knuffels

Benodigdheden

- Boek "*Met tien verstoppertje spelen*" van Penny Dale
- Een aantal verschillende knuffels
- Verstopplekken

Uitleg

Het boek *met tien verstoppertje spelen* vind ik een leuk voorlees boek om het principe van verstoppertje te laten zien en voorlezen. Dit boek zou je kunnen gebruiken als introductie op het verstoppertje, maar dit is niet verplicht. Na het voorlezen kan jij of het kind de knuffels verstoppertje en gaat de ander zoeken. Doe het eerst een aantal keer zelf, zodat het kind gaat begrijpen hoe het spel in elkaar zit. Heb jij het idee dat het kind het spel begrijpt kan je vragen of hij de knuffels wilt verstoppertje. Er is dus veel herhaling bij dit spel nodig.

Je vraagt je misschien of waarom de keuze om knuffels te verstoppertje en niet het echte verstoppertje uit te voeren waar je zelf of het kind gaat verstoppertje? De keuze is vanwege de sociaal- emotionele ontwikkeling. De beginnende toenadering is het kind veel bezig met

spulletjes vinden en terugbrengen naar de moeder. Daarnaast vindt het kind nu het kiekeboe spel leuk om op een actieve manier mee te doen. Maar de separatie met het vertrouwde persoon is in deze fase nog steeds eng en daarom heb ik gekozen om te beginnen met het verstoppertje van knuffels. Dit ligt goed in het verlengde van de eerste subfase en voorbereiding van echte verstopt spelletjes. Je zult zien dat als het kind ook steeds beter wordt in het spelletje, het kind ook in de autonomie steeds meer aandurft wat een goed teken is voor zijn sociaal- emotionele ontwikkeling. Je kan er dan voor kiezen om *met* de knuffel te gaan verstoppertje, en kijken of het kind dit ook durft.

5.3.3 Boerderijdieren

Benodigheden

- Boek over een boerderij
- Boerderijdieren (knuffels)

Uitleg

Dit is een drama opdracht waarbij het kind nog niet in staat is zelf een rol aan te nemen, maar wel kan spelen met knuffels/poppen. Deze opdracht is erg geschikt voor kinderen die sociaal emotioneel in de toenaderingsfase zitten. Dit, omdat kinderen hier steeds meer vaardigheden aan het ontwikkelen zijn binnen hun emoties en sociaal en deze opdracht dus een goede stimulans is voor de ontwikkeling binnen deze fase.

Je kan dit introduceren door een boek erbij te pakken over een boerderij. Hierbij neem je vooral de dieren door: Wat is het voor dier? Wat voor geluid maakt het dier? Doe het geluid van het dier

ook met het kind. Na deze introductie pak je de knuffels erbij. Hierbij kan je het kind laten kiezen met welk dier hij wil spelen en kies je zelf een dier. Neem hetzelfde weer door als wat je met het boek hebt gedaan alleen voor het nu ook met het kind uit. Hier kan je dus een rollenspel doen geprojecteerd op de knuffels. Gaan de knuffels samen spelen, praten, of wilt het kind op zichzelf spelen met de knuffel? Dit zegt veel wat het kind al wel en niet kan. Begin deze werkvorm dan ook simpel, het kind kan niks verkeerd doen en bij meerdere keren dit gedaan te hebben kan je de interactie met de knuffels steeds meer uitvoeren.

5.3.4 Pleisters plakken

Benodigheden

- Boek “Dikkie Dik *Pleisters plakken*” van Jet Boeke
- EHBO speelgoeddoos
- Pleisters
- Een grote knuffelbeer

Uitleg

Deze werkvorm is beginnend doen-alsof spel, maar is redelijk eenvoudig, dus hier zou je al eerder dan de subfase optimale afstand mee kunnen beginnen, al zou het kind beter begrijpen in de subfase optimale afstand. Je introduceert dit spel met het voorlezen van het boek. Probeer het kind erbij te betrekken door bijvoorbeeld te zeggen “Wat ligt daar nou?” “Wat een mooie pleister! Zie je dat?” “Welke kleur heeft de pleister?”. Na het lezen van het boekje pak je de beer, de EHBO speelgoeddoos, waar de pleister in zitten, erbij.

Samen ga je kijken waar de beer pijn heeft. Probeer zoveel mogelijk initiatief bij het kind te laten. Dus laat hem bepalen waar de beer pijn heeft en benoem vervolgens wat voor lichaamsdeel het is; “Heeft de beer pijn aan zijn buik?”. In de EHBO doos zitten ook speelgoed om naar het hartje te luisteren, een prikje te geven. Als dit kind het materiaal nog niet kent, doe het dan voor en laat dan het kind het uitvoeren. Een prikje doet in het echt zeer, dus speel dit ook uit met het kind; “Ach, arme beer! Kusje erop”.

Ook kan je de overgang maken om het bij elkaar te doen; het hartje luisteren, pleistertje plakken. Ook hier kan je het benoemen; lichaamsdelen, het kloppen van het hart, de pijn van het prikje etc. Het is een hele goede oefening voor de sociaal- emotionele ontwikkeling om het kind zelf te laten ontdekken, emoties te begrijpen, empathie te tonen en te onderscheiden en de spelontwikkeling te stimuleren.

6. Fase D: fase van consolidatie van de individualiteit en begin van objectconstantie

6.1 Kenmerken van deze fase

Rond de 36 maanden wordt de laatste fase van het separatie – individuatie proces bereikt. In deze fase voltooit het kind een definitieve, in bepaalde aspecten levenslang, individualiteit, en de verwezenlijking van een op zekere hoogte objectconstantie. De langzame voltooiing van de emotionele objectconstantie is een complex proces met alle aspecten van de psychische ontwikkeling. Het vaststellen van de emotionele object-constantie (Hartmann, 1952) is afhankelijk van een geleidelijke internalisatie van constante, positieve bekrachtiging, innerlijke beeld van de moeder.

In deze fase kan het kind zelfstandig, los functioneren van de moeder ook veel beter aan omdat het gaat beseffen dat de moeder waar hij zoveel van houdt, altijd in zijn “geest” kan vasthouden. Het kan zelfs zo zijn dat het kind de voorkeur heeft liever in een ruimte zonder moeder te zitten. Dit ziet Mahler als een teken van een begin van verwezenlijking van de emotionele objectconstantie. Moeder is niet meer die “stoute mama” die hem in de steek heeft gelaten, want het kind kan haar beeld innerlijk in zich vormen. Dit beeld in zichzelf kan hem geruststellen.

De taalontwikkeling breidt zich steeds meer uit waardoor het kind verbaal steeds duidelijker kan maken en dus beter kan communiceren. Daarnaast wordt spel meer doelbewust en opbouwend. Er is beginnend fantasie spel te zien, rollenspel en doen-

alsof spel. Observaties over de echte wereld worden gedetailleerd en worden duidelijk meegenomen in spel. De interesse van het kind in speelmaatjes en andere volwassenen dan ouders groeit. Een besef van tijd begint in deze fase zich te ontwikkelen en daarbij kan het kind het steeds beter kunnen verdragen van de vertraging van de bevrediging en om langere tijd gescheiden te zijn van ouders. De woorden “later” of “morgen” begrijpt het kind niet alleen, maar kan het kind nu ook zelf toepassen.

Door het streven naar autonomie zien we in deze fase veel weerstand tegen eisen van volwassenen. Terugkerende milde of matige negativisme, die essentieel lijkt voor de ontwikkeling van het ik-bewustzijn, is ook karakteristiek voor deze fase.

Emoties als geluk worden duidelijk, maar ook jaloezie. Empathie van het kind ontwikkelt zich verder in deze fase. De eventuele agressie is voornamelijk naar leeftijdgenoten, maar het kind kan steeds beter redeneren over oorzaak en gevolg van eigen agressief gedrag.

Een onveilig gehecht kind zien we in deze fase de gehechtheidfiguur vast te houden, probeert de persoon te dwingen tot een voortdurende beschikbaarheid. Sommige kinderen doen dat door de moeder mee te laten spelen maar met weinig intimiteit, vlakke emoties of overdreven vrolijkheid om haar goed gezind te houden. Ook kan het zijn dat een onveiligheid gehecht kind voortdurend een beroep doet op de ouder door het af te dwingen met boosheid, agressie. Deze boosheid gaat niet zomaar over in het contact.

Onveilig gehechte kinderen zijn bang om niet geaccepteerd te worden.

Bij kinderen met een verstandelijke- en/of meervoudige beperking zien we regelmatig een hogere cognitieve ontwikkeling dan de sociaal- emotionele ontwikkeling. Dit kan lastig zijn, omdat het kind te hoog wordt aangesproken terwijl het emotioneel nog niet zover is. Ook kan het voorkomen dat bepaalde aspecten van voorgaande fase niet voltooid zijn en ook dit zou problemen op kunnen leveren voor het kind. Ook kan het beide voorkomen bij het kind; verschillen tussen de verschillende ontwikkelingsgebieden en in de sociaal emotionele ontwikkeling.

6.2 Drama fase gebaseerd op fase van consolidatie van de individualiteit en begin van objectconstantie

In deze fase wordt dus het doen-alsof veelvuldig uitgeoefend door het kind. Bij het doen-alsof spel zijn er volgens Phil Jones vijf stadia te onderscheiden. Die ziet er als volgt uit;

- **Objecten krijgen een andere functie, of worden als een ander object gebruikt**
(bijvoorbeeld: een hoopje zand is een taartje)
- **Enkele rituele kunnen na spelen**
(bijvoorbeeld: doen alsof graven, slapen, of drinken)
- **Functioneel gebruik van symbolisch speelgoed**
(bijvoorbeeld: gebruik van nep telefoon)
- **Andermans kleren aandoen om degenen te imiteren**

(bijvoorbeeld: mama's schoenen aandoen om mama voor te stellen)

- **Het gebruik van het lichaam om voorwerpen uit te beelden die daadwerkelijk niet aanwezig zijn, mime.**

(bijvoorbeeld: appel eten uitbeelden zonder appel of ander object)

In deze fase oefent het kind met zijn representaties van de werkelijkheid op een speelse wijze. In deze fase spitste ik mij voornamelijk op de derde en vierde stadia van de doen-alsof ontwikkeling. De eerste tweede stadia paste ik ook wel toe, maar ik merkte dat in deze fase functioneel gebruik van symbolisch speelgoed en andermans kleren aandoen om degene te imiteren uitdagender voor het kind was en duidelijk kon oefenen met het ontwikkelen naar autonomie, het leren om in staat te zijn met anderen te spelen en het spelplezier te kunnen delen.

Het laatste stadium van het doen-alsof fase lijkt binnen de fase van *consolidatie van de individualiteit en begin van objectconstantie* dit nog te moeilijk te zijn. Het leek niet te visualiseren te zijn voor het kind en leek niet te begrijpen wat ik aan het doen was of wat het kind zelf moest doen. Mijn conclusies uit mijn observaties zal het kind mime spelen dus waarschijnlijk na deze fase ontwikkelen, dit het kind nog niet in staat het in deze fase uit te voeren.

6.3 Werkvormen gebaseerd op fase van consolidatie van de individualiteit en begin van objectconstantie

6.3.1 Etenstijd!

Benodigdheden

- Boek “*Rupsje Nooitgenoeg*” van Eric Carle
- Speelkeuken
- Speelgoed kookgerei
- Nep eten

Uitleg

Introduceer het spel met het boek *Rupsje Nooitgenoeg*. Neem de verschillende soorten eten goed met het kind door, en kijk in hoeverre het kind weet wat het allemaal is. Dit hoeft niet perse, dit is ook meer voor de cognitieve ontwikkeling, maar is naar mijn mening altijd goed om te stimuleren.

Na het boekje kan je met het kind beginnen met koken. Kijk of het kind in staat is dit zelfstandig te doen. Zo ja, kan jij de tafel bijvoorbeeld dekken, zo nee, help je hem en doe je alles samen. Benoem dat het warm wordt, en dat het er lekker uitziet. Je kan aan het kind vragen wat hij aan het maken is. Stimuleer de fantasie, het kind lijkt het bijvoorbeeld leuk te vinden als je doet alsof je vingers verbrand aan de hete pan of proeft van zijn soep en lekker gaat slurpen.

Als hij aangeeft dat het koken klaar is kan je, als dat nog niet gedaan is, de tafel samen dekken. Na het tafel dekken kan je doen-alsof eten. Doen-alsof snijden, hap nemen, drinken, etc. Let hierbij ook goed op in hoeverre het kind in staat is te doen. Het kan namelijk nog lastig zijn om *alles* te doen alsof. Zo heb ik wel eens meegemaakt dat een cliënt een echt hap uit zijn appel wilde nemen, maar het was van

hard plastic dus dat lukte maar niet. Leg dan uit dat het eten niet echt is, maar dat jullie aan het spelen zijn alsof jullie aan het eten zijn, het is 'nep'.

6.3.2 Waar is Dribbel?

Benodigdheden

- Boek: "*Waar is Dribbel?*" van Eric Hill
- Verstopplekken
- Eventueel de gebaren van de dieren
- Verkleed kleren: hondje

Uitleg

Dit is ook een leuk doen-alsof spel die erg in de smaak viel bij mijn cliënten. Ook hier begin je met voorlezen als introductie van het spel. Bij het voorlezen benadruk je het onder, boven, achter; **onder** het bed, **achter** de deur etc. Laat de kinderen de deur, piano etc. zelf open doen en vraag hen dan: "Is dat Dribbel?" Benadruk zelf (met gebaren) welk dier het dan wel is. Reageer met enthousiasme als Dribbel uiteindelijk gevonden is; juichen, klappen, benoemen.

Na het voorlezen kondig je aan dat je hondje Dribbel zich gaat verstoppen en vraag wie hondje Dribbel wil spelen. Is de therapie één op één vraag dan of het kind hondje Dribbel wil spelen, of jij het hondje Dribbel moet spelen. Bij het verkleeden is het belangrijk dat je de nadruk legt op de verandering; Het kind is niet meer Paul, maar is Dribbel! Dribbel is een hondje, dus heeft een staart, grote oren en zegt alleen maar "Woef, woef!". Deze elementen zijn *heel* belangrijk om te benadrukken, omdat je dan duidelijk maakt dat het kind nu

even doet alsof hij iemand anders is. Zorg dus ook dat als je klaar bent weer zegt dat je Dribbel in het kind gaat veranderen. Als het kind wil gaan zoeken is het meestal oefenen dat het kind dan zijn ogen dicht moet doen of handen voor zijn ogen houden en dat hij niet mag spieken. Als het kind nou wel spiekt is dat natuurlijk geen ramp, dat hoort ook een beetje bij de fase; stiekem toch *wel* doen. Je kan er ook voor kiezen dat het kind ergens moet gaan zitten achter een scherm of aparte ruimte zodat hij niet kan spieken, maar persoonlijk doe ik dat liever niet één op één omdat het kind dan alleen is en in verband met veiligheid deed ik dat liever niet. Met een groepje kan dit beter, vooral als je dit in samenwerking met een collega doet. Degene die gaat zoeken telt tot 10 en roept vervolgens “Wie niet weg eens is gezien, IK KOM”. Bij het vinden van het kind of van jou is het enthousiasme belangrijk; juichen, complimenteren. Dit kun je een aantal keer herhalen, kinderen lijken deze spannende ervaring erg leuk te vinden in deze fase. Belangrijk is te benoemen wanneer het de laatste keer is, en daarna af te sluiten door dus weer Dribbel te veranderen in jezelf of het kind.

7. Interventies

Bij kinderen met een verstandelijke- en meervoudige beperking die sociaal- emotioneel functioneren tussen de 0 en 4 jaar lijken veel behoefte te hebben aan structurering. Het voorstructureren is hierbij een belangrijk element waarbij je het kind voorbereid wat er gaat gebeuren. Deze structurering begint al bij het aankondigen dat je dramatherapie gaat doen per sessie. Zelf deed ik dit met een liedje, omdat die structurering veel op de werkplek werd toegepast waar ik met deze doelgroep heb gewerkt. Het liedje ondersteunde ik met een aantal gebaren die de kinderen eventueel mee konden doen. Zo weet het kind dat dramatherapie begonnen is.

Geef dus ook altijd aan wat je gaat doen in het hier en nu; “We gaan nu een boekje lezen, en daarna gaan we met de knuffels spelen”. Als het boekje uit is geef je dus weer aan dat het boekje klaar is dus nu gaan we met de knuffels spelen. Het geeft duidelijkheid voor het kind.

Wat ik ontzettend belangrijk vind binnen dramatherapie met deze doelgroep is *veiligheid*. Het kind moet zich veilig voelen bij de therapeut, de omgeving en de materialen. Een kind die zich niet veilig voelt kan zich niet ontwikkelen in de therapie. Mijn advies is dan ook om te beginnen met de therapie in een ruimte waar het kind al bekend is en zich veilig voelt. Heeft een kind een *transitional object* waar het kind veiligheid uit kan halen, laat het kind die dan ook meenemen in de therapie. Een kind kan overprikkeld raken, het is goed om te weten hoe dat bij elke cliënt uit. Bespreek dit dan ook

met persoonlijke begeleiders van de kinderen, zodat je binnen therapie tijdig kan ingrijpen door het spel eerder af te ronden, of een stap terug te doen in de handelingen binnen het spel.

Net als het openen van de drama sessie, is het ook belangrijk om weer op een goede manier af te ronden. Geef tijdig aan dat het bijna tijd is om af te ronden. Als je een spel doet die je telkens herhaalt zou je bijvoorbeeld kunnen zeggen: “We gaan het nog één keer doen en dan gaan we zingen dat het klaar is”. Ook hier zong ik een liedje met het kind ondersteunend met gebaren waarin ik zong dat drama klaar is. Deze afronding is van belang omdat je het kind duidelijkheid biedt binnen zijn structuur. Het kind weet dat het klaar is.

8. Liedjes

8.1 Liedjes *Van Top tot Teen*

8.1.1 Dit zijn mijn wangetjes

Dit zijn mijn wangetjes,

(rondjes wrijven over de wangetjes)

En dit is mijn kin,

(kind beetpakken)

Dit is mijn mondje met tandjes erin.

(strelen over het mondje)

Dit zijn mijn oren, mijn ogen, mijn haar,

(oorlellen pakken, onder de ogen tikken, en wrijven over haar)

Nu nog mijn neusje en dan ben ik klaar.

(tikken op de neus)

8.1.2 Voetje, voetje, voetje, wat ga je doen?

Voetje, voetje, voetje, wat ga je doen?

(voeten omstebeurt optillen en de hielen neerzetten op de grond)

Voetje, voetje, voetje, in je nieuwe schoen.

(idemdito)

Ik ga lopen, lopen, lopen met me voeten,

(op ritme hetzelfde doen, maar iets harder neerzetten)

Springen, springen, springen met me voeten,

(Beide voeten tegelijkertijd optillen en neerploffen)

En... Rennen, rennen, rennen met me voeten!

(voeten weer omstebeurt, maar nu heel snel)

Rennen, rennen, rennen met me voeten!

(Idemdito)

8.2 Liedje *Het Lieveheersbeestje*

Het lieveheersbeestje lied

Dáár is het lieveheersbeestje, heersbeestje, heersbeestje,
Daar is het lieveheersbeestje,
Kijk eens wat hij doet;
Hij loopt daar op je mooie voet,
Je mooie voet,
Je mooie voet,
Hij loopt daar op (naam)'s voet,
Kijk eens wat hij doet!

8.3 Liedje *De Tent*

Het regent, het regent

Het regent, het regent,
De pannetjes worden nat.
Er kwamen twee soldaatjes,
En die vielen op hun gat.

8.4 Liedjes *Liedjes zingen*

De dikgedrukte, onderstreepte zinnen of woorden in de liedjes kun je het beste benadrukken met verschillende intonaties, typetjes en/of 'gekke bekken'.

8.4.1 In het land van de witte beer

In het land van de witte beer,
Daar is het altijd heel koud weer.
Er ligt veel sneeuw en ijs,
Daarom noemen ze hem de ijsbeer.

Ijsbeer ga je schaatsen?
Ijsbeer ga je sleetje rijden?
Ijsbeer ga je sneeuwballen gooien,
Ijsbeer heb je het niet Koud?

Brrrr! Nee hoor, ik heb het helemaal niet koud!

(voor de melodie, zoek op "Dirk Scheele")

8.4.2 Het liedje van de koe

Een koetje en een kalfje,
Die liepen in de wei
Toen kwam er opeens een
Heel klein varkentje voorbij,
Dat zei, dat zei
Geef dat kalfje maar aan mij!

Nee zei de koe

Boe, boe, boe

Nee zei de koe

Boe, boe, boe

8.4.3 Tien kleine visjes

Tien kleine visjes,*

die zwommen naar de zee.

Moeder zei: "**Maar ik ga niet mee.**

Ik blijf lekker in die vieze, oude boerensloot,

Want in de zee zwemmen haaien

En die bijten je..."

Blub, blub,

blub, blub, blub, blub.

Blub, blub,

blub, blub, blub, blub.

* Negen kleine visjes

* Acht kleine visjes

* Zeven kleine visjes

* Zes kleine visjes

* Vijf kleine visjes

* Vier kleine visjes

* Drie kleine visjes

* Twee kleine visjes

* Eén klein visje.

8.4.4 Schaapje, schaapje, heb je mooie wol?

Schaapje, schaapje, heb je mooie wol

Ja baas, ja baas, drie zakken vol

Eén voor de meester en één voor zijn vrouw

Eén voor het kindje, dat bibbert van de kou

Schaapje, schaapje, heb je mooie wol

8.4.5 Olifantje in het bos

Olifantje in het bos

Laat je mamma toch niet los

Anders raak je de weg nog kwijt

En dan heb je straks nog spijt

Olifantje in het bos

Laat je mamma toch niet los

Bronnenlijst

Literatuur

Mahler, Margaret S. Pine, F. & Bergman A.

The Psychological birth of the human infant, symbiosis and individuation. Amerika. Vincent Torre. (1975)

Jones, P.

Drama as Therapy. Theory, Practice and Research. Londen. Taylor and Francis. (2007).

Ontwikkelen Spelen is een boek voor
Dramatherapeuten die werken, of willen werken
met kinderen met een verstandelijke- en/of
meervoudige beperking. Het is een werkvormen
boek die je leert over de sociaal- emotionele
ontwikkeling van een kind tussen de 0 en 4 jaar,
over de drama ontwikkeling en heeft leuke werk-
vormen die je binnen dramatherapie uit kan
voeren.